

Wyzwania andragogiki wobec edukacji ludzi starszych

Wstęp

Andragogika zajmuje szczególne miejsce w rodzinie nauk humanistycznych i społecznych, gdyż dotyczy problemu o charakterze powszechnym, a mianowicie problemu istoty, potrzeby, celu, warunków i prawidłowości, a także skuteczności wychowania i samowychowania dorosłych. W związku z rozwojem gospodarczym, cywilizacyjnym i kulturalnym, z międzynarodową współpracą, mechanizmami wolnego rynku, procesami globalizacji oraz rozwojem demokracji we wszystkich społeczeństwach występuje potrzeba kształcenia i samokształcenia, wychowania i samowychowania ludzi dorosłych, która uaktywnia i wymaga tworzenia optymalnych programów, form, metod oraz instytucji. Kształcenie osób dorosłych i ich wychowanie, samokształcenie i samowychowanie nie ma już w chwili obecnej za zadanie rekompensować, wyrównywać braków w wykształceniu i rozwoju osobowości, spowodowanych zaniedbaniami z okresu dzieciństwa i młodości, ale ma spełniać szczególnie ważne zadania, związane z przygotowaniem ludzi do racjonalnego, świadomego i odpowiedzialnego funkcjonowania w pracy zawodowej, w życiu społecznym, kulturalnym i rodzinnym¹.

Edukacja dorosłych stanowi istotny składnik szeroko rozumianego uczenia się przez całe życie. Proces kształcenia osób dorosłych ewoluował w przeciągu kilkudziesięciu ostatnich lat. W latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku utożsamiano go z procesem nauczania, w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych z procesem nauczania-uczenia się, aż w końcu od lat dziewięćdziesiątych uznano za całościowy proces uczenia się. Fakt ten nie oznacza rezygnacji z ujmowania procesu kształcenia w kategoriach nauczania-uczenia się, ale wskazuje na zagadnienia, które znajdują się w centrum zainteresowania andragogów w danym okresie².

¹ L. Tuross, *Andragogika ogólna*, wyd. III rozszerzone, Wydawnictwo Ypsilon, Warszawa 2004, s. 9.

² Por. S.M. Kwiatkowski, *Edukacja dorosłych a kapitał społeczny*, [w:] T. Aleksander (red.), *Edukacja dorosłych jako czynnik rozwoju społecznego. Materiały I Ogólnopolskiego Zjazdu Andragogicznego – Kraków. 23-24 czerwca 2009*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii

Rozwój edukacji, w tym uczenia się dorosłych, stymulowany jest przez wiele różnorodnych i niezwykle znaczących współcześnie aspektów, do których należy głównie postęp cywilizacyjny, rozwój nauki i techniki, idea społeczeństwa uczącego się, gospodarka oparta na wiedzy czy w końcu globalizacja niemal wszystkich sfer życia.

Problematyka kształcenia dorosłych i kształcenia przez całe życie w świetle podstawowych dokumentów i aktów

Idea całożyciowego uczenia się, choć podejmowana w różnorodny sposób właściwie od początków cywilizacji, dopiero na przełomie XX i XXI wieku zyskała należne jej zainteresowanie i innowacyjne rozwinięcie.

W Polsce idea ta szczególnego znaczenia nabrała po ukazaniu się dwóch dokumentów: *Memorandum on life long learning* Komisji Europejskiej (Bruksela 2000) oraz *Strategii rozwoju kształcenia ustawicznego do roku 2010* Ministerstwa Edukacji i Sportu (Warszawa 2003). Priorytety w zakresie kształcenia ustawicznego w naszym kraju zawarte w *Strategii* skupiały się głównie wokół ukazania roli i znaczenia, zwiększenia dostępności i podnoszenia jakości kształcenia ustawicznego. Istotny był również rozwój współdziałania i partnerstwa między instytucjami państwowymi, organami samorządowymi, stowarzyszeniami naukowymi i organizacjami społecznymi, stworzenie racjonalnego systemu zatrudniania sprzyjającego podejmowaniu indywidualnych przedsięwzięć szkoleniowych, a także przygotowanie internetowej bazy danych ułatwiającej dostęp do informacji o możliwościach kształcenia i szkolenia oraz o sytuacji na rynku pracy³.

Dokumenty te miały charakter przesłania do osób i instytucji odpowiedzialnych za rozwój edukacji ustawicznej, w tym edukacji dorosłych, a realizacja postulatów w nich zawartych wymagała szeroko rozumianej świadomości społecznego znaczenia edukacji. Zdaniem S.M. Kwiatkowskiego poziom tej świadomości, biorąc pod uwagę perspektywę ostatnich kilku lat, jest mało satysfakcjonujący, na co może głównie wpływać brak czytelnych relacji między przygotowaniem zawodowym pracowników a rozwojem społecznym kraju. Bowiem edukacja dorosłych rozpatrywana w kategoriach rozwoju społecznego skierowana jest na kwalifikacje i kompetencje człowieka dorosłego, gdyż chodzi tu głównie o skuteczne metody wykorzystywania wiedzy i umiejętności pracowników w procesie pracy. Autor przy tym zwraca uwagę na to, że owa wiedza i umiejętności mogą mieć charakter

Eksploatacji – PIB, Radom 2010, s. 17; E. Skibińska, *Proces kształcenia seniorów*, [w:] A. Fabiś (red.), *Aktywność społeczna, kulturalna i oświatowa seniorów*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Administracji, Bielsko-Biała 2008, s. 98.

³ *Strategia rozwoju kształcenia ustawicznego do roku 2010*, Ministerstwo Edukacji i Sportu, Warszawa 2003.

jawny bądź ukryty. Jawność jest efektem skodyfikowania i sformalizowania wiedzy i umiejętności, zaś ukryta postać tej wiedzy i umiejętności jest kumulowana dzięki doświadczeniu zawodowemu pracownika. Są one nieskodyfikowane, niesformalizowane i stanowią tzw. „kapitał własny” pracownika, który jest jednocześnie komponentem kwalifikacji i kompetencji świadczącym o jego konkurencyjności. Jest to jednocześnie droga prowadząca do rozwoju społecznego, którą wyznaczają ludzie o dużym doświadczeniu zawodowym. Jednakże ten kapitał nie jest zbyt często odpowiednio wykorzystywany, bowiem brakuje efektywnych mechanizmów przekształcania „kapitału własnego” w kapitał społeczny⁴.

Z ideą całościowego uczenia utożsamiane jest obecnie tzw. społeczeństwo wiedzy, które najogólniej określić można jako społeczeństwo charakteryzujące się otwartością i odwagą intelektualną, społeczeństwo, które jest przekonane o swoich dużych możliwościach oraz znacznych perspektywach i aktywnie, w sposób innowacyjny je wykorzystuje, bowiem wiedza ma dopiero wtedy sens, kiedy jest używana w sposób aktywny i innowacyjny. Generalnie uznać można, że pojęcie „społeczeństwo wiedzy” ma charakter teoretyczny i jest w pewnym sensie wyidealizowane. Nie jest możliwe stworzenie społeczeństwa wiedzy w stu procentach. Najbardziej zaawansowaną grupą w dążeniu do społeczeństwa wiedzy jest społeczeństwo amerykańskie, w którym dominują postawy przedsiębiorcze. Ewenementem w skali światowej jest to, że udało się uruchomić tam pewną kulturę, normy postępowania przedsiębiorczego, charakteryzującego się tym, że jeśli pojawi się jakiś problem, po prostu szuka się sposobu na jego rozwiązanie⁵.

Pojęcie „społeczeństwo wiedzy” często łączy się z określeniem „gospodarka oparta na wiedzy”, która wymaga stałego podnoszenia poziomu intelektualnego społeczeństwa, a jej synonimem jest „społeczeństwo uczące się”. Gospodarka ta jest z natury rzeczy związana ze współczesną gospodarką wolnorynkową, generującą określone przemiany o przełomowym charakterze, porównywanym do rewolucji przemysłowej. Przyjmuje się, że ewolucji od gospodarki tradycyjnej do gospodarki opartej na wiedzy towarzyszą następujące zmiany:

- wzrost nakładów na prace badawczo-rozwojowe przedsiębiorstw oraz edukację;
- wzrost poziomu wykształcenia, upowszechnienie wykształcenia średniego i ekspansja wyższego;
- rozwój technologii informacyjnych i telekomunikacyjnych;
- rozwój Internetu i handlu elektronicznego⁶.

Ponadto gospodarka oparta na wiedzy wymaga:

- globalnego spojrzenia na przemysł, rynek, ochronę środowiska;

⁴ Por. S.M. Kwiatkowski, *Edukacja dorosłych a kapitał społeczny...*, dz. cyt., s. 17.

⁵ K. Pawłowski, *W stronę społeczeństwa wiedzy*, www.forumakad.pl/archiwum/2004/12/16-za-w_strone_spoleczenstwa_wiedzy.htm [02.05.2010].

⁶ J.T. Hryniewicz, *Stosunki pracy w polskich organizacjach*, Wydawnictwo „Scholar”, Warszawa 2007, s. 245-247.

- przemiany społeczeństwa przemysłowego w społeczeństwo informatyczne;
- świadomości nieprzydatności technologii, która nie bierze pod uwagę zarządzania informacją i potrzeb klientów;
- polegania na kreatywności własnych pracowników;
- powstania sieci przetwarzania informacji standardów komunikowania się w biznesie⁷.

Uznaje się, że edukacja osób dorosłych stanowi kluczowy element gospodarki wiedzy. Od wielu lat podkreśla się w krajach członkowskich Unii Europejskiej strategiczne znaczenie edukacji, w ramach której wyznaczono następujące cele:

- poprawa jakości i efektywności systemów edukacji w Unii Europejskiej,
- ułatwienie powszechnego dostępu do systemów edukacji,
- otwarcie systemów edukacji na środowiska i świat⁸.

W kontekście zaprezentowanych powyżej ustaleń na szczególną uwagę zasługuje ramowy Plan Działania z Belém „Wykorzystanie siły, potencjału uczenia się i edukacji dorosłych dla pomyślnej przyszłości. Belém Framework for Action. Harnessing the power and potential of adult learning and education for a viable future”, zawierający rekomendacje i strategie opracowane w grudniu 2009 roku przez uczestników Szóstej Międzynarodowej Konferencji Edukacji Dorosłych (CONFINTEA VI) w Brazylii. Dotyczą one prawa i dostępu do edukacji zarówno młodzieży, jak i dorosłych, a przede wszystkim wytycznych na temat umożliwienia realizacji tego prawa wszystkim. Istotne znaczenie mają tu zapisy dotyczące idei uczenia się przez całe życie, które zawierają następujące postulaty:

- Uczenie się przez całe życie ma niebywałe znaczenie dla rozwiązywania wyzwań globalnych i edukacyjnych. Uczenie się przez całe życie to filozofia, podstawy conceptualne i organizacyjna zasada edukacji, oparta na globalnych, emancypacyjnych, humanistycznych i demokratycznych, bazujących na wizji społeczeństwa opartego na wiedzy wartościach. Potwierdzenie uzyskują cztery filary kształcenia, zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji ds. Edukacji dla XXI wieku, do których należą: uczyć się, aby wiedzieć, uczyć się, aby działać, uczyć się, aby być, uczyć się, aby żyć wspólnie.

- Uznaje się, że uczenie się i edukacja dorosłych są kluczowymi składnikami procesu uczenia się przez całe życie, który obejmuje ciągłość kształcenia się: edukację formalną, nieformalną oraz pozaformalną. Uczenie się i edukacja dorosłych zaspokajają potrzeby kształceniowe młodzieży, dorosłych i osób starszych i obejmują szeroki zakres: edukację ogólną, zawodową, w rodzinie, obywatelską oraz wiele innych, a ich priorytety zależą od specyficznych potrzeb poszczególnych państw.

⁷ E. Skrzypek, *Wiedza i praktyka*, [w:] A. Szewczyk (red.), *Dylematy cywilizacji informatycznej*, PWE, Warszawa 2004, s. 108.

⁸ *Edukacja w Europie: różne systemy kształcenia i szkolenia – wspólne cele do roku 2010*, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, Warszawa 2003, s. 4.

• Wskazuje się na inspirującą i kluczową rolę uczenia się przez całe życie w rozwiązywaniu globalnych oraz edukacyjnych problemów i wyzwań. Uczenie się i edukacja dorosłych wyposażają w konieczną wiedzę, zdolności, umiejętności oraz kompetencje potrzebne do korzystania ze swoich praw i rozwijania ich, a także do przejmowania kontroli nad swoim życiem. Uczenie się i edukacja dorosłych stanowią także imperatyw dla osiągnięcia równości i włączania społecznego, zmniejszania biedy oraz budowania sprawiedliwych i tolerancyjnych społeczeństw opartych na wiedzy⁹.

Mimo osiągnięć i postępu poczynionego od CONFINTEA VI autorzy postulatów są świadomi wielu trudności i wskazują na fakt, że realizacja prawa do edukacji młodzieży i dorosłych uzależniona jest od wielu różnorodnych czynników, do których należą między innymi: polityka, finanse, partycypacja, uczestnictwo, równość oraz jakość, a rekomendacje dotyczące walki z analfabetyzmem u dorosłych są dla nich najważniejsze¹⁰.

Istnieje zatem potrzeba, a wręcz konieczność wymiany dobrych praktyk rozwoju współpracy międzynarodowej w dziedzinie jakże zróżnicowanych problemów edukacji dorosłych, które odzwierciedlają kondycję w tym zakresie określonych regionów i państw.

W związku z tym, na podstawie opracowanych dokumentów i raportów należałoby tworzyć i podejmować określone programy o zasięgu lokalnym i krajowym. Dokumenty te wskazują, że obecnie edukacji dorosłych sprzyja międzynarodowy rynek pracy, działalność międzynarodowych, globalnych korporacji, rozwój środków komunikacji oraz technologii informatycznych, w tym Internetu. Wielkiej nadziei upatruje się w rozwijanych w ostatnich latach coraz bogatszych elektronicznych zasobach edukacji (również w naszym kraju), opartych na rezultatach projektów Unii Europejskiej, do których należą między innymi: standardy kwalifikacji zawodowych, modułowe programy i elektroniczne podręczniki dla uczniów oraz poradniki dla nauczycieli w edukacji zawodowej dostępne w Internecie¹¹.

Edukacja całożyciowa a problemy przystosowania do starości

Paradygmat edukacji jako procesu całożyciowego można usytuować u podłoża założenia pomocy w rozwoju człowieka w dorosłości i starości. Wsparcie to odnosi się do przemian tworzenia obrazu siebie, jako osoby dorosłej w podstawowych rolach społecznych, a także osoby starzejącej się, stojącej wobec zmiany stylu

⁹ Por. H. Bednarczyk, A. Pawłowa, E. Przybylska (red.), *Życie i uczenie się dla pomyślnej przyszłości: siła uczenia się dorosłych. Living and learning for a viable future: The power of adult learning*, UNESCO CONFINTEA VI, Instytut Technologii Eksploatacji, Radom 2010, s. 18.

¹⁰ Tamże, s. 19.

¹¹ Tamże, s. 6.

życia. Andragogika, podobnie jak gerontologia, jest dyscypliną nastawioną na praktykę i poszukiwanie instytucjonalnych, a także pozainstytucjonalnych form świadczenia pomocy. Człowiek dorosły poprzez doświadczenia życiowe i ich interpretację staje się współtwórcą procesu edukacyjnego. Współczesna andragogika nie może w swoich badaniach pomijać analizy tych doświadczeń, z uwzględnieniem głębokich konfliktów i zmagania człowieka ze światem, który podlega nieustannym i bardzo szybkim zmianom. Dyscyplina ta musi koncentrować się głównie na formach, które pomagają je przewyciężyć¹². Dlatego też w obszarze zainteresowań badawczych andragogiki znajduje się edukacja osób starszych, dzięki której potrzeby tej grupy społecznej mogą być racjonalnie i skutecznie zaspokajane.

Jeszcze w połowie ubiegłego stulecia oświata dorosłych w Polsce realizowała funkcję zastępczą wobec oświaty formalnej, a kształcenie osób starszych ograniczało się do alfabetyzacji. Pomimo iż istniał cały system szkół podstawowych, średnich i wyższych dla osób dorosłych, a żadna z istniejących wówczas ustaw nie zawierała zapisów ograniczających kształcenie osób starszych, to udział tej grupy społecznej w edukacji był marginalny. Późny okres dorosłości w tym okresie nie był postrzegany jako odpowiedni dla podejmowania aktywności edukacyjnej¹³.

W chwili obecnej duże znaczenie dla andragogiki mają wyniki badań dotyczące społecznych przejawów starzenia się, a co za tym idzie – związane ze stosunkiem człowieka starego do społeczeństwa, wycofywaniem się z życia, przechodzeniem na emeryturę; zmniejszaniem się aktywności; przystosowaniem do starości, zagadnieniami zatrudnienia, sprawnością umysłową oraz osiągnięciami intelektualnymi i społecznymi osób w podeszłym wieku. Dlatego też do ważnych zadań badawczych andragogiki należy przede wszystkim zbieranie materiałów obrazujących poglądy ludzi starych na starość w kontekście jej akceptacji i wykorzystania szans, jakie otwiera ten okres życia przed tymi ludźmi. Istotne jest również dla tej dziedziny nauki zrozumienie przez osoby starsze zmian biologicznych, sposób akceptacji i znoszenia dysfunkcji organizmu, niedomagań, chorób oraz ograniczeń aktywności czy też sam stosunek i postawy tych osób do procesu starzenia się i starości. Z tych względów szczególnie duże znaczenie dla andragogiki mają teorie przystosowania do starości oraz typologie postaw i wzorów zachowań w tym wieku, bowiem do badań poznawczych tej nauki należy nie tylko badanie poglądów ludzi starych na ten okres życia, ale również projektowanie eksperymentów wychowawczych, umożliwiających tym ludziom pełne przystosowanie się do ograniczeń aktywności, utrudnień, dysfunkcji organizmu, a nawet cierpień związanych z procesem starzenia się organizmu. Istotny aspekt stanowi kształtowanie

¹² O. Czerniawska, *Szkice z andragogiki i gerontologii*, Wydawnictwo AHE, Łódź 2007, s. 8-10.

¹³ E. Skibińska, *Proces kształcenia seniorów...*, dz. cyt., s. 96.

u starzejących się ludzi przekonania, że życie duchowe jest czymś doskonalszym niż życie biologiczne oraz przeświadczenia o wartości i sensie ich dotychczasowej egzystencji. Dlatego też projektowanie takich eksperymentów oświatowych i wychowawczych, które umożliwiłyby ludziom starym odkrywanie pozytywnych stron i moralnego znaczenia starości, stanowi ważne zadanie andragogiki¹⁴.

Literatura gerontologiczna proponuje bogate i różnorodne propozycje typologii postaw osób wobec własnej starości.

Na szczególną uwagę zasługuje typologia S. Reichard, która wyróżniła pięć najczęściej występujących postaw ludzi starych:

1. Postawa konstruktywna – jedyna pozytywna wśród wyróżnionych, skierowana na aktywność na rzecz najbliższych i osób potrzebujących pomocy lub wsparcia. Postawę tę prezentują ludzie wewnętrznie zintegrowani, cieszący się życiem, pełni humoru, obiektywnie oceniający siebie i swoje osiągnięcia, optymistycznie zorientowani na swoją przyszłość.
2. Postawa zależności – postawa naganna: choć osoba jest sprawna fizycznie i psychicznie, żąda opieki, stale absorbuje uwagę bliskich lub opiekunów. Postawa ta cechuje ludzi również dobrze zintegrowanych wewnętrznie, lecz wykazujących pewne formy bierności i zależności od innych, nienależących do ludzi ambitnych, domatorów. Charakteryzuje ich oportunizm, nieufność wobec nowości, a także bierna tolerancja.
3. Postawa obronna – w tym przypadku, pomimo iż jednostka nie może wykonać danej czynności, broni się przed pomocą innych, równocześnie zamykając się w sobie, izolując. Jest osobowością bierną, która mogłaby pomóc innym, ale nie chce. Postawę tę przyjmują ludzie przesadnie opanowani, zaabsorbowani aktywnością zawodową, obawiający się bierności na emeryturze. Są oni bardziej skoncentrowani na tym, co ich otacza, niż na życiu wewnętrznym. Czują zazdrość wobec młodych i wykazują zazwyczaj lekkie znerwicowanie.
4. Postawa wrogości skierowana na innych – jednostka uważa, że inni zwracają się do niej tylko wówczas, gdy potrzebują czegoś w zamian (np. emeryturę czy rentę). Postawa ta jest charakterystyczna dla ludzi, którzy skłonni są do przypisywania innym winy za własne błędy. Są oni zazwyczaj agresywni, podejrzliwi, skłonni do konfliktów. Nie akceptują starości, dostrzegając w niej same wady. Cierpią na stany lękowe i depresje, są pesymistami. Podobnie jak w przypadku postawy obronnej, odczuwają zazdrość wobec młodych.
5. Postawa autodestrukcji – czyli postawa wrogości skierowanej na siebie. Osoba taka nie umie pogodzić się z własną starością, oczekuje śmierci, jednocześnie lękając się jej. Postawa ta cechuje osoby, które posiadają niechętny stosunek do własnego życia, są pesymistyczne, pasywne, brak im inicjatywy.

¹⁴ Por. L. Turos, *Andragogika ogólna*, dz. cyt., s. 330-332.

Ludzie ci są podatni na depresję, uważają się za ofiary złego losu, czują się niepotrzebni i osamotnieni, są życiowo bierni i nie obawiają się śmierci¹⁵.

Zbliżoną typologię prezentuje Stanisław Gerstmann, który biorąc pod uwagę powtarzające się w pewnym przybliżeniu podobieństwa w psychologii starości, wyróżnił charakterystyczne typy ludzi starych i ich zachowania:

1. Typ konstruktywny – charakteryzuje się pogodzeniem się z losem, z nieuchronnie postępującym procesem starzenia się i deterioracji. Typ ten jest charakterystyczny najczęściej dla ludzi odznaczających się dobrym zdrowiem, którzy w poprzednich etapach życia byli dobrze do niego przystosowani i mają poczucie odniesienia sukcesu. Umieją dostrzec pozytywne aspekty życia, a także angażują się jeszcze w aktywność społeczną. Są jednoznacznie pogodzeni ze stopniowym ograniczeniem ich aktywności.
2. Typ uległy – cechuje osoby, u których proces deterioracji przebiega w sposób powolny. Dzięki temu nie dostrzega się w ich zachowaniu widocznych zaburzeń w funkcjonowaniu osobowości. Mają dobry kontakt z otoczeniem, lecz pomimo tego są mało aktywni lub zupełnie nieaktywni i niesamodzielni. Posiadają potrzebę poczucia bezpieczeństwa i emocjonalnego przynależenia do kogoś bliskiego. Przejście na emeryturę przyjmują z zadowoleniem, gdyż oznacza to dla nich uwolnienie się od obowiązków i związanej z nimi odpowiedzialności.
3. Typ tzw. „starcy opancerzeni” – to typ doświadczonego działacza. Jest charakterystyczny dla osób, które były w przeszłości aktywnymi, zaangażowanymi pracownikami lub działaczami społecznymi. Na ogół dobrze przystosowują się do nowych warunków życia, choć nadal bywają nazbyt aktywni, ze względu na lęk przed bezczynnością. Starają się jak najdłużej odrzucać wszelką pomoc i być samowystarczalnymi. Swoją uwagę skupiają na otoczeniu, a czas maksymalnie wypełniają zajęciami. W przeciwieństwie do osobowości konstruktywnych – negatywnie oceniają starość.
4. Typ agresywny – jest charakterystyczny dla osób posiadających pewnego rodzaju anormalny, chorobliwy stosunek do otoczenia, które obarczają winą za ich starczą nieporadność i niepowodzenia. Są podejrzliwi i nieufni, a wielu z nich ulega pesymistycznym nastrojom. Łatwo wpadają w długotrwałą depresję i są szczególnie niechętni i zazdrośni w stosunku do ludzi młodych, sprawnych i aktywnych. Z niechęcią przechodzą na emeryturę, a ich przeszłość jest na ogół nieuporządkowana i nieustabilizowana oraz obfituje w niepowodzenia i rozczarowania. Swoistą odmianą tej postawy jest agresja

¹⁵ Cyt. za: D.B. Bromley, *Psychologia starzenia się*, Warszawa 1969, s. 132-139, [w:] B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, ASPRA-JR, Warszawa 2006, s. 59 oraz [w:] Z. Szarota, *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Naukowe UJ, Kraków 2004, s. 48.

skierowana na samego siebie i generalnie dotyczy ona osób niezadowolonych ze swojego dotychczasowego życia¹⁶.

Z kolei A. Zych wyróżnia dodatkowo cztery typy postaw ludzi starych wobec starości:

- 1) lęk przed starością i bunt wobec starzenia się;
- 2) rezygnacja i/lub izolacja społeczna i emocjonalna;
- 3) rozsądna, poznawcza i emocjonalna akceptacja starości jako naturalnej fazy życia ludzkiego;
- 4) refleksyjna postawa wobec minionego życia¹⁷.

Inny przykład postaw wobec starości to typologia C.S. Forda, w której zostało wyróżnionych pięć sposobów adaptacji do starości:

- 1) regresja – czyli wymuszanie pomocy w życiu codziennym, choć stan zdrowia tego nie wymaga,
- 2) ucieczka – to zmiana miejsca zamieszkania w celu wyzwolenia się od kłopotów towarzyszących starzeniu się,
- 3) dobrowolna izolacja od otoczenia – czyli postawa bierności i ograniczenie kontaktów ze środowiskiem społecznym do minimum,
- 4) przewrotne postępowanie – to dążenie do zdobycia wyższej społecznej pozycji i zainteresowania otoczenia swoją osobą,
- 5) integracja i dostosowanie – polega na zaangażowaniu w życie społeczne, życzliwości wobec innych, na traktowaniu problemów zdrowotnych jako sprawy osobistej, o której nie informuje się otoczenia¹⁸.

B. Neugarten natomiast wyróżniła osiem wzorów zachowań ludzi w podeszłym wieku:

- 1) reorganizacji życia,
- 2) ukierunkowania na jeden rodzaj czynności (np. podporządkowanie się hobby),
- 3) niezaangażowanego obserwatora,
- 4) podtrzymywania dotychczasowej aktywności,
- 5) redukcji/zawężonej aktywności,
- 6) oczekiwania na pomoc i wsparcie,
- 7) zależności,
- 8) niezaangażowania¹⁹.

¹⁶ S. Gerstmann, *Psychologia na co dzień*, Książka i Wiedza, Warszawa 1973, s. 279-282.

¹⁷ Cyt. za: A. Zych, R. Bartel, *Zur lebenssituation alterer Menschen in Polen und in der Bundesrepublik Deutschland – eine komparative Survey-Studie (Sytuacja życiowa ludzi starszych w Polsce i RFN)*, Giessen 1988, s. 94-100, [w:] Z. Szarota, *Gerontologia społeczna i oświatowa...*, dz. cyt., s. 48-49.

¹⁸ Cyt. za: I. Muchnicka-Djakow, *Czas wolny w klubie seniora*, Warszawa 1984, s. 16, [w:] B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii społecznej...*, dz. cyt., s. 59-60.

¹⁹ Cyt. za: O. Czerniawska, *Edukacja osób „trzeciego wieku”*, [w:] T. Wujek (red.), *Wprowadzenie do andragogiki*, Instytut Technologii Eksploatacji, Radom 1996, s. 223.

Jak z powyższego wynika, różnorodność typologii postaw oraz wzorów zachowań wobec starości jest dość bogata, a zaprezentowane powyżej przykłady nie wyczerpują propozycji zawartych w literaturze przedmiotu związanej z problematyką przystosowania do starości. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż dotychczasowe badania wykazują, że kobiety charakteryzują się większą zdolnością do adaptacji do starości niż mężczyźni. Jest to na ogół interpretowane jako efekt wcześniejszej drogi życiowej kobiet, na której częściej niż mężczyźni doświadczają różnego typu sytuacji trudnych i kryzysowych i właśnie dzięki tym doświadczeniom posiadają większą umiejętność radzenia sobie ze stresem.

Istotne znaczenie ma również faza starości, w której dana jednostka właśnie się znajduje. Przez lata bycia uznawanym za człowieka starego, zdobywa się wiele nowych doświadczeń, które modyfikują postawy wobec życia, wobec innych ludzi, jak również wobec samego siebie²⁰.

Ze zdolnościami adaptacyjnymi jednostek wiążą się głównie psychologiczne teorie starzenia się. Na szczególną uwagę w kontekście prezentowanych rozważań zasługują dwie koncepcje: jedna związana z psychologią poznawczą, druga – z teoriami osobowościowymi²¹.

Koncepcje poznawcze wykazują, iż osoby z wysokim poziomem inteligencji i wykształceniem odznaczają się niewielką deprecjacją aktywności w okresie starzenia się, z kolei u osób o niższym poziomie inteligencji zauważa się jej znaczny spadek. Istotne jest również to, że niezależnie od wykształcenia i poziomu inteligencji osoby te generalnie gorzej funkcjonują w sytuacjach dla nich nieznanach. Do najbardziej istotnych determinantów funkcjonowania osób starszych należy, według tych teorii, sprawność funkcji poznawczych, a co za tym idzie: wiek chronologiczny, środowisko oraz istota wykonywanych zadań²².

W świetle teorii osobowościowych, typ osobowości zmienia się w okresie starzenia się jednostki i powoduje pogorszenie jej społecznego funkcjonowania, przy czym wskazuje się, że cechy osobowości u tych osób nie ulegają znaczącym zmianom i są właściwie stabilne. Tak więc, pogorszenie funkcjonowania i akceleracja procesu starzenia się zależy głównie od typu osobowości. Mniejsze znaczenie natomiast mają zmiany w jej strukturze. Do cech osobowości, które mają istotne znaczenie w procesie starzenia się, zalicza się: neurotyzm, ekstrawertyzm, otwartość na doświadczenia, zgodność z innymi oraz sumienność²³.

Istotne są również koncepcje, które wskazują na ścisłe powiązania stanu psychicznego jednostki starzejącej się z jej funkcjonowaniem społecznym, co –

²⁰ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii społecznej...*, dz. cyt., s. 60.

²¹ T. Parnowski, *Psychologiczne starzenie się człowieka*, [w:] T. Grodzki, J. Kocemba, A. Skalska (red.), *Geriatrics z elementami gerontologii ogólnej*, Via Medica, Gdańsk 2006, s. 31.

²² Tamże.

²³ Tamże, s. 32.

jak już wykazywano wcześniej – stanowi ważny obszar zainteresowań badawczych andragogiki. Zaliczyć do nich można:

- 1) teorię zegara słonecznego – zakładającą, że nieprzewidziane zdarzenia są najtrudniejsze dla człowieka starego, przy czym wskazuje się tu na zróżnicowanie w ich przeżywaniu i występowaniu określonych skutków;
- 2) teorię niezaangażowania – wskazującą, że kontakty społeczne w starszym wieku są bardziej obciążające niż satysfakcjonujące. Wiąże się to z zawężeniem związków społecznych i zmianą bądź utratą dotychczas pełnionych ról, a wycofywanie się z określonych relacji stanowi podstawę zachowania odpowiedniego poziomu zadowolenia z życia;
- 3) teorię ciągłości – ukazującą skłonność osób starszych do powtarzania zachowań zgodnych z wzorami występującymi w ich wcześniejszych fazach rozwojowych, czyli do powielania sprawdzonych już wcześniej metod radzenia sobie z problemami i dokonywania wyborów, co wiąże się z ich lepszą adaptacją do starości²⁴.

Z problematyką przystosowania do starości wiążą się ściśle aspekty zmiany ról społecznych, a także podejmowania aktywności przez osoby stare. Z perspektywy społecznej odnosi się do tego wiele teorii starzenia się.

Teoria opierająca się na wzajemności usług i interakcji w kontaktach międzypokoleniowych, czyli zakładająca, że życie społeczne polega na angażowaniu się jednostek w wymianę społeczną, to teoria wymiany. Seniorzy również uczestniczą w tych kontaktach, jednakże przegrywają z młodszym pokoleniem ze względu na mniejsze zasoby siły, zdrowia, słabszy status ekonomiczny i wykształcenie. Dlatego też wycofują się z życia społecznego²⁵.

Kolejna teoria to teoria stratyfikacji wieku, polegająca na eliminacji segregacji według czynnika wieku. Zakłada ona swoistość i niepowtarzalność ludzi urodzonych w tym samym czasie. Główną kategorią tej teorii jest „napływ kohortowy”, związany z tym, że każda kohorta wiekowa jest oryginalna i ma swój unikatowy kod kulturowy, ma własną charakterystykę oraz doświadczenia wydarzeń dziejowych. Należy zwrócić uwagę na fakt, że teoria ta pomija indywidualne doświadczenie starości²⁶. Z kolei teoria indywidualizująca proces starzenia się jednostki to teoria fenomenologiczna. Jednostka poprzez interakcje z innymi czynnie określa obraz własnej starości²⁷.

Teoria modernizacji opierająca się na założeniu, że osoby starsze chcą się uwolnić od dotychczasowych obowiązków, bierze pod uwagę miejsce jednostki w społeczeństwie. Postuluje ona, że status ludzi starszych jest odwrotnie proporcjonalny

²⁴ Tamże, s. 31-32.

²⁵ Z. Szarota, *Gerontologia społeczna i oświatowa...*, dz. cyt., s. 130.

²⁶ Tamże, s. 129-130.

²⁷ R. Konieczna-Woźniak, *Uniwersytety Trzeciego Wieku w Polsce. Profilaktyczne aspekty edukacji seniorów*, Wydawnictwo „Eruditus”, Poznań 2001, s. 30-32.

do poziomu uprzemysłowienia społeczeństwa. Im wyżej rozwinięte jest społeczeństwo pod względem industrialnym, tym niższa jest pozycja seniorów, jako osób mniej wydajnych²⁸.

Koncepcja biegu życia określa, jak normy społeczne wpływają na zachowanie jednostki. Zakłada, iż człowiek rozwija się ustawicznie na osi pełnego cyklu życia, także w starości. Z kolei teoria subkultury podkreśla, że w wyniku wyłączenia komunikacji z innymi grupami wiekowymi, osoby starsze odsuwają się w subkulturę starości, tworząc tym samym własną wspólnotę przekonań, poglądów, zasad, norm i wartości, jak również kształtują własne zachowanie²⁹.

Z kolei praktyczny wymiar teorii kompetencji stanowi jak najdłuższe utrzymywanie samowystarczalności jednostki. Swobodne i dowolne dysponowanie własnym życiem w kategorii samowystarczalności i niezależności umożliwia, zaprezentowany poniżej, układ trzech wymiarów kompetencji jednostki:

- fizyczny – czyli stan zdrowia, niezależność od świadczeń opiekuńczych;
- poznawczy – inteligencja, pamięć, zdolność uczenia się oraz rozwiązywania problemów;
- społeczny – inaczej szeroki i harmonijny oraz satysfakcjonujący zakres kontaktów ze środowiskiem społecznym³⁰.

Do znaczących jeszcze społecznych teorii starzenia się, w kontekście zaprezentowanych rozważań, zaliczyć można teorię załamania społecznego i kompetencji społecznych, teorię odpowiedników oraz teorię przypadków. Pierwsza z nich wskazuje, że istnieje syndrom załamania społecznego, który powstaje na skutek odbioru przez jednostkę negatywnych komunikatów napływających z jej środowiska. Analizuje proces etykietowania osób starszych jako jednostek słabszych, który może prowadzić do zmniejszenia, a wręcz zaniku ich kompetencji i kwalifikacji, co w konsekwencji może implikować postrzeganie siebie przez osoby starsze z punktu widzenia innych osób³¹.

Teoria odpowiedników zakłada, iż jakość starzenia się jest pochodną poprzedniego stylu życia, szczególnie w dojrzałości. Cechy ujawniające się w późnym okresie życia są efektem wcześniejszego rozwoju. Z kolei teoria przypadków odnosi cechy osobowości ujawniające się w starości do wcześniejszych, nieskorelowanych ze sobą wydarzeń życiowych, które utrwaliły się w psychice jednostki³².

²⁸ Z. Szarota, *Gerontologia społeczna i oświatowa...*, dz. cyt., s. 129.

²⁹ Tamże, s. 130.

³⁰ Cyt. za: U. Lehr, *Kompetenz im Alter-Beiträge aus gerontologischer Forschung und Praxis*, [w:] *Kompetenz im Alter*, München 1989 oraz J. Halicki, *Edukacja seniorów w aspekcie teorii kompetencyjnej. Studium historyczno-porównawcze*, Trans Humana, Białystok 2000, s. 47.

³¹ Tamże, s. 130.

³² R. Konieczna-Woźniak, *Uniwersytety Trzeciego Wieku w Polsce...*, dz. cyt., s. 30-32.

Spoleczne aspekty starzenia się i starości w bardzo istotny sposób wiążą się z problematyką pozycji społecznej osób w podeszłym wieku, która znacząco determinuje ich życie. Może to wynikać z następujących koncepcji teoretycznych:

- 1) teorii wyłączenia z pełnionych dotychczas ról społecznych – w której największe znaczenie ma to, czy sam podmiot decyduje o zaprzestaniu aktywności, czy jest to decyzja mu narzucona;
- 2) teorii strukturalnej zależności – postulującej zależność pozycji osoby starszej od decyzji podejmowanych przez instytucje polityczne i ekonomiczne;
- 3) teorii pełnego sukcesu wieku podeszłego – zakładającej tworzenie warunków przez rozwinięte społeczeństwa, dzięki którym osoby w wieku podeszłym mogą się rozwijać³³.

Jak z powyższego wynika, istnieje wiele społecznych teorii starzenia się, a ze względu na charakter opracowania nie wszystkie zostały tu wymienione. Jednakże na szczególną uwagę zasługują dwie podstawowe teorie starzenia się: koncepcja niezaangażowania (wycofania, wyłączenia) i koncepcja aktywności³⁴.

Koncepcja niezaangażowania odwołuje się do naturalnej, postępującej wraz z wiekiem redukcji interakcji z otoczeniem. Wiąże się to z niechęcią do podejmowania nowych obowiązków, zawężaniem się przestrzeni życiowej, zmniejszającym się zakresem zainteresowania wydarzeniami zewnętrznymi, skupieniem się na sobie. Proces ten jest internalizowany przez starzejącą się jednostkę do tego stopnia, że uznawany jest za niezbędny do zachowania radości i zadowolenia z życia. Obniżenie aktywności, wycofanie się z dotychczas wykonywanych ról społecznych jest niejako gwarancją dobrostanu emocjonalnego osoby starszej. Teoria ta jest przykładem teorii redukcjonistycznych (deprywacji, deficytu) opartych na założeniach, które mają swe źródło w stereotypach utożsamiających starość z chorobą, niedołęstwem i niezdolnością, zakładających silne obniżenie ilorazu inteligencji wraz ze starzeniem się jednostki. W myśl tych teorii wraz z wiekiem występuje pogorszenie sprawności psychomotorycznej, zmysłów, pamięci, myślenia, uczenia się³⁵.

Koncepcja aktywności uznaje aktywność jako warunek równowagi emocjonalnej, wyrażającej się optymizmem jednostki. Określa tę aktywność jako wartość cenioną społecznie. Zakłada ona podejmowanie aktywności na miarę sił i możliwości jednostki, jako miarę jej pozytywnego wizerunku w oczach własnych i otoczenia. Na gruncie polskim do tej teorii nawiązał A. Kamiński, definiując i dokonując analitycznej wykładni pojęcia „wychowanie do starości” (określanego niejednokrotnie „pedagogiką czasu wolnego”). Należy zwrócić uwagę na fakt, że pomimo iż nie są to pojęcia tożsame, jednakże ich istota jest podobna. Wskazuje

³³ B. Tobiasz-Adamczyk, *Spoleczne aspekty starzenia się i starości*, [w:] T. Grodzki, J. Kocemba, A. Skalska (red.), *Geriatrya z elementami gerontologii ogólnej*, dz. cyt., s. 31.

³⁴ Z. Szarota, *Gerontologia społeczna i oświatowa...*, dz. cyt., s. 46.

³⁵ Tamże.

ona na konieczność ukształtowania w człowieku cech sprzyjających kultywowaniu zainteresowań, korzystaniu z dóbr kultury, afirmacji życia, łatwego nawiązywania kontaktów interpersonalnych, innymi słowy: cech sprzyjających realizacji celów i wartości autotelicznych³⁶. Jednym z ważnych poziomów wychowania do starości jest kontekst społeczny, który obejmuje takie działania, jak: zniesienie negatywnych przekonań i stereotypów dotyczących starości i osób starych, wprowadzanie i utrzymywanie aktywności społecznej tych osób, podtrzymywanie ich kontaktów rodzinnych i koleżeńskich, angażowanie seniorów w działalność instytucji wspomagających osoby starsze oraz przyjęcie przez nich nowych ról społecznych. Efekty tej działalności wyrazić można w tzw. zyskach, do których należą głównie: przeciwdziałanie i zapobieganie izolacji społecznej oraz samotności osób starszych, poczucie przez nich przydatności, elastyczność w adaptacji społecznej, a także kompetentność w podejmowaniu nowych ról społecznych³⁷.

Znaczenie i uwarunkowania podejmowania różnych form aktywności przez osoby starsze

Współcześnie coraz częściej podkreśla się ogromne znaczenie aktywności w życiu człowieka starego.

Aktywność człowieka określana jest jako jego sposób porozumiewania się z innymi ludźmi i z otaczającym go światem. Nabiera ona szczególnego znaczenia wraz z upływem życia. Aktywność warunkuje zaspokojenie wszystkich potrzeb człowieka, zarówno biologicznych, jak i społecznych oraz kulturalnych. Jest ona również warunkiem odgrywania ról społecznych, funkcjonowania w grupie, a także w społeczeństwie. Brak aktywności z kolei powodować może utratę akceptacji ze strony otoczenia, a co za tym idzie – wyizolowanie i osamotnienie³⁸.

Aktywność określić można również jako zdolność do intensywnego działania, energię, która stwarza szansę na kontaktowanie się i porozumiewanie się z innymi ludźmi, co ma szczególnie istotne znaczenie dla osób w starszym wieku. Aktywność umożliwia zaspokojenie różnych potrzeb, w tym psychologicznych i społecznych. Daje poczucie satysfakcji i zadowolenia. Stanowi warunek odgrywania ról społecznych, działania i funkcjonowania w szeroko rozumianej społeczności³⁹.

Z pojęciem aktywności wiąże się kategoria aktywizacji, którą rozumieć można jako pobudzanie do działania, uaktywnianie, czynienie aktywnym. To inaczej starania innych w celu stworzenia warunków, okoliczności, miejsc i sytuacji,

³⁶ Tamże, s. 46-47.

³⁷ Tamże, s. 141.

³⁸ B. Szatur-Jaworska, P. Błądowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej...*, dz. cyt., s. 161-162.

³⁹ M. Kaczmarczyk, E. Trafiałek, *Aktywizacja osób w starszym wieku jako szansa na pomyślne starzenie*, „Gerontologia Polska” 2007, t. 15, nr 4, s. 116

które będą pobudzać do działania lub wykształcać dyspozycje i czynniki warunkujące realizację aktywności życiowej w możliwie najbardziej zróżnicowanych obszarach i płaszczyznach⁴⁰.

O istotności podejmowanej aktywności przez osoby starsze świadczyć mogą wielorakie funkcje, do których należą:

- 1) funkcja adaptacyjna – pomagająca w lepszym przystosowaniu się osób starszych do życia w nowej sytuacji społecznej i rodzinnej;
- 2) funkcja integracyjna – prowadząca do lepszego przystosowania się w grupie, do której należą ludzie starsi;
- 3) funkcja kompensacyjna – ułatwiająca wyrównywanie braków w innych zakresach (np. brak pracy zawodowej, brak wpływów, władzy);
- 4) funkcja kształcąca – pomagająca rozwijać i doskonalić cechy oraz dyspozycje osobowościowe jednostki;
- 5) funkcja rekreacyjno-rozrywkowa – pomagająca zlikwidować stres, przywracająca chęć do życia, wypełniająca czas wolny;
- 6) funkcja psychohygieniczna – pozwalająca na odczuwanie satysfakcji. Może poprawić jakość życia, np. poprzez podniesienie autorytetu⁴¹.

Współcześnie dużo pisze się i mówi o aktywnym starzeniu się. W tym kontekście zwraca się uwagę na życie człowieka jako proces, podczas którego każdego dnia się starzejemy i musimy każdego dnia przygotowywać się do starości. Podkreśla się tu znaczenie działań, które mają za zadanie sprawić, że starość w rzeczywistości stanie się okresem aktywności w przeciwieństwie do jej stereotypowego postrzegania jako okresu immobilizmu, zależności, braku radości, chęci i woli życia⁴². W związku z tym niezwykle istotne może być propagowanie postępowania sprzyjającego aktywnemu starzeniu się, które opiera się na następujących zasadach:

1. Aktywność powinna obejmować wszystkie działania służące dobrostanowi osób starszych.
2. Wszystkie osoby w podeszłym wieku powinny mieć możliwość aktywizacji aktywnego życia.
3. Profilaktyczne działania, zapobiegające różnorodnym chorobom i niepełnosprawności, powinny obejmować zarówno osoby starsze, jak i młodsze pokolenie.
4. Strategia aktywnego starzenia się powinna być kierowana do wszystkich pokoleń i powinna opierać się na wzajemnej solidarności.

⁴⁰ A. Chabior, *Aktywność życiowa i jakość życia seniorów*, [w:] A. Fabiś (red.), *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Marketingu, Sosnowiec 2005, s. 74.

⁴¹ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej...*, dz. cyt., s. 164.

⁴² J. Perek-Białas, B. Worek (red.), *Aktywne starzenie się, aktywna starość*, IPS, Kraków 2005, s. 16.

5. Aktywizowanie powinno opierać się na zachęcie i wsparciu, a nie na przymusie i konieczności wysiłku, jaki towarzyszy aktywności.
6. Podstawą programów aktywizujących powinno być poszanowanie dla autonomii i niezależności człowieka.
7. Działania aktywizujące powinny uwzględniać i respektować różnice kulturowe oraz narodowe⁴³.

Należy zdawać sobie sprawę, że nie wszystkie osoby starsze będą w stanie być aktywne na równym poziomie z innymi. Wiąże się to z wieloma czynnikami, które mają wpływ na podejmowanie aktywności przez seniorów, a do najważniejszych z nich należą:

- wykształcenie – im wyższe wykształcenie, tym większy jest poziom aktywności;
- środowisko rodzinne – aktywność uzależniona jest od osobowości członków rodziny, pochodzenia, a także od kontaktów z ich członkami (dziećmi, wnukami i innymi krewnymi);
- stan zdrowia i poziom kondycji fizycznej – im człowiek jest zdrowszy i w lepszej kondycji fizycznej, tym częściej podejmuje aktywność;
- warunki bytowe – mogą skutecznie ograniczać rodzaje aktywności;
- płeć – więcej jest kobiet w wieku emerytalnym i to one częściej podejmują wybraną aktywność;
- miejsce zamieszkania (miasto, wieś) – wiąże się z ofertą rodzajów aktywności dla seniorów;
- instytucje kulturalne – im prężniej działają w miejscu zamieszkania określone instytucje kulturalne, tym aktywność seniorów jest większa⁴⁴.

Typologia form podejmowanej aktywności przez osoby starsze we współczesnej literaturze jest wyjątkowo bogata. Jednakże dla potrzeb niniejszego opracowania zaprezentowane zostały jedynie wybrane klasyfikacje postaci aktywności osób w wieku senioralnym. Generalnie wyróżnić można trzy typy aktywności:

- 1) aktywność formalną – oznaczającą udział w różnych stowarzyszeniach społecznych, w polityce, w pracach na rzecz środowiska lokalnego, wolontariat itp.;
- 2) aktywność nieformalną – polegającą na kontaktach z rodziną, przyjaciółmi, znajomymi, sąsiadami;
- 3) aktywność samotniczą – obejmującą oglądanie programów telewizyjnych, czytanie, rozwijanie własnych zainteresowań, hobby⁴⁵.

⁴³ Por. A. Fabiś, *Aktywność kulturalno-oświatowa osób starszych*, [w:] tenże (red.), *Aktywność społeczna, kulturalna i oświatowa seniorów...*, dz. cyt., s. 92-93.

⁴⁴ B. Szatur-Jaworska, P. Błądowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej...*, dz. cyt., s. 162.

⁴⁵ Tamże, s. 161.

Na uwagę zasługuje podział, który dzieli aktywność seniorów na dwie formy:

- 1) tradycyjną – przejawiającą się w opiece nad wnukami, w pielęgowaniu i uprawianiu działki lub ogródka, w czytelnictwie, oglądaniu telewizji, słuchaniu audycji radiowych, a także w udziale w nabożeństwach;
- 2) innowacyjną – w zakresie której wyróżnia się następujące formy aktywności:
 - uczestnictwo w zajęciach i różnych formach aktywizujących organizowanych przez instytucje wspomagające aktywność seniorów (uniwersytety trzeciego wieku, kluby seniora itp.),
 - wolontariat,
 - e-learning,
 - realizacja pasji (artystycznych, manualnych, fotograficznych, teatralnych itp.),
 - uprawianie sportu,
 - korzystanie z zasobów Internetu,
 - podróżowanie przybierające formę zorganizowaną (np. ruch pielgrzymkowy)⁴⁶.

Inny podział aktywności osób w wieku senioralnym związany jest z polami zainteresowań jednostki i składają się na niego następujące rodzaje aktywności:

- 1) aktywność domowo-rodzinna – polegająca na wykonywaniu różnych czynności, związanych z prowadzeniem gospodarstwa domowego i z życiem najbliższej rodziny;
- 2) aktywność kulturalna – związana głównie z miejskim stylem życia i dotycząca np. czytelnictwa, oglądania telewizji, słuchania radia, korzystania z instytucji kulturalnych, klubów seniora;
- 3) aktywność zawodowa – zaspokajająca potrzebę uznania, użyteczności. Chroni również przed obniżeniem się pozycji społecznej, poprawia samopoczucie, jak również ułatwia tzw. samookreślenie kulturowe;
- 4) aktywność społeczna – w której najczęściej uczestniczą te osoby, które już wcześniej wykazywały się aktywnością działacza w danym środowisku;
- 5) aktywność edukacyjna – pomagająca starszemu człowiekowi w ciągłym doskonaleniu siebie, ćwiczeniu umysłu, pamięci, a także dająca przyjemność zgłębiania nowych zagadnień i poznawania nowych ludzi;
- 6) aktywność religijna – której znaczenie wzrasta z wiekiem, jak również możliwość uczestnictwa w jej obrzędach;
- 7) aktywność rekreacyjna – związana z wypoczynkiem i ulubionymi zajęciami wykonywanymi dla przyjemności, ale przede wszystkim stanowi sposób aktywności fizycznej⁴⁷.

⁴⁶ Z. Barcz, *Czas wolny a satysfakcja życiowa seniorów*, [w:] W. Muszyński, M. Sokołowski (red.), *Homo creator czy homo ludens? Nowe formy aktywności i spędzania czasu wolnego*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 303.

⁴⁷ G. Orzechowska, *Aktualne problemy gerontologii społecznej*, WSP, Olsztyn 1999, s. 28-29.

Analiza literatury przedmiotu wskazuje, że w procesie adaptacji do starości znaczącą rolę odgrywa aktywność kulturalno-oświatowa, którą można określić jako formę działalności ludzkiej nakierowanej na zaspokajanie zarówno potrzeb indywidualnych, jak i społecznych jednostki. Jest ona formą realizacji ukształtowanych już zainteresowań oraz potrzeb, a także źródłem powstawania nowych. Stanowi płaszczyznę porozumiewania się ludzi poprzez przyjęte i preferowane wartości, normy i wzory zachowań. Umożliwia eskalację starych i wchodzenie w nowe kontakty międzyludzkie, ułatwiając tym samym uczestnictwo w życiu społecznym. Aktywność ta, angażując płaszczyznę percepcyjno-ekspresywną, staje się formą wyrażania własnych myśli, dążeń i pragnień⁴⁸. Do najważniejszych form aktywności kulturalno-oświatowej zalicza się:

- indywidualne realizacje zainteresowań i potrzeb kulturalnych, których treść determinowana jest poprzednimi stylami życia;
- działalność amatorską i hobbystyczną, realizowaną indywidualnie lub zespołowo w lokalnych ośrodkach kultury;
- odbiór treści kultury masowej i czytelnictwo⁴⁹.

Sytuacja życiowa człowieka starego zmusza go do uruchamiania zdolności adaptacyjnych do zmiennych warunków życia. Adaptacja człowieka do nowych warunków w dużej mierze zależy od właściwie funkcjonującego systemu społecznego, jednakże jest ona również bezpośrednio zależna od rodzaju podejmowanych działań indywidualnych, od jego aktywności, która dając mu możliwość reorganizacji własnego życia, zwiększa jednocześnie jego zdolności adaptacyjne. Aktywność jako indywidualna zdolność człowieka, umożliwiająca mu udział w zmienianiu otoczenia przyrodniczego, społecznego i kulturalnego w zależności od potrzeb, celów i ideałów, uznawana jest powszechnie w naukach andragogicznych za warunek sprzyjający zwiększaniu efektów procesów edukacyjnych⁵⁰.

Aktywność edukacyjna osób starszych jako obszar zainteresowań badawczych andragogiki

Jak już wspomniano wcześniej, w obszarze zainteresowań badawczych andragogiki znajduje się edukacja osób starszych, w związku z tym, w zakresie niniejszego opracowania, bardziej szczegółowej analizie poddana została aktywność edukacyjna seniorów.

Andragogika zwraca uwagę na ogromną potrzebę udziału osób starszych w przedsięwzięciach edukacyjnych, które w edukacji odnajdują nie tylko rozrywkę

⁴⁸ A. Chabior, *Rola aktywności kulturalno-oświatowej w adaptacji do starości*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistycznej, Radom-Kielce 2000, s. 59.

⁴⁹ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej...*, dz. cyt., s. 164-165.

⁵⁰ A. Chabior, *Edukacja w życiu ludzi starych – komunikat z badań*, „Edukacja” 1997, nr 4, s. 101.

intelektualną i kulturalną, ale także uznają ją za trening intelektualny, a co za tym idzie – drogę do niezależności, emancypacji i stałego rozwoju, czego wyrazem jest rozwój uniwersytetów trzeciego wieku w wielu krajach⁵¹. Ta niezależność osób starszych stanowi zasadniczy cel ich edukacji. Samodzielność i niezależność osób w wieku późnej dorosłości staje się odpowiedzią na dominującą teorię aktywności, a także na niewydolność systemu socjalnego i niski budżet socjalny naszego kraju. Samodzielności i kompetentności w rozwiązywaniu własnych problemów oczekuje się zwłaszcza od seniorów tzw. „młodszych”. Istnieje nawet tendencja oczekiwania na zaangażowanie w działania tych osób na rzecz szerszej społeczności, w tym na rzecz młodszych pokoleń⁵².

W związku z powyższymi ustaleniami coraz częściej podkreśla się znaczenie każdej działalności, która umożliwia, stymuluje i zachęca do wzmoczonego wysiłku umysłowego osób starszych. Wskazuje się również na szczególne znaczenie odpowiednich warunków dla tego typu aktywności, tworzonych w obrębie określonych instytucji (jak na przykład uniwersytety trzeciego wieku), które realizują działania mające na celu rozwój osób w podeszłym wieku, głównie poprzez popularyzowanie kształcenia ustawicznego, a także stwarzanie im możliwości przystosowania się do zmieniającego się świata i otaczającej ich rzeczywistości, a w szczególności do podtrzymywania więzi społecznych oraz aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym w celu zapewnienia im satysfakcji z obecnej egzystencji⁵³.

Jak bardzo istotna dla andragogiki jest edukacja ludzi w podeszłym wieku, wskazuje fakt, że najważniejszym problemem badawczym i teoretycznym dla tej dyscypliny naukowej w kontekście szeroko pojętej problematyki starzenia się i starości jest „zagadnienie przygotowania ludzi starych do społecznie wartościowego, zgodnego z wymaganiami kulturowymi, funkcjonowania w roli seniora”⁵⁴. Rola ta bowiem wymaga nauczenia się przez osoby starsze wielu różnorodnych umiejętności, do których należą przede wszystkim:

- umiejętność ograniczenia wysiłku;
- umiejętność odkrywania głębszego sensu w kontaktach z innymi ludźmi;
- umiejętność zastanawiania się nad sensem życia;
- umiejętność możliwie pełnego uczestnictwa w kulturze oraz aktywności społecznej;
- umiejętność uwalniania się od pesymistycznych refleksji;
- umiejętność zachowania wiary w wartości humanistyczne;

⁵¹ Por. A. Fabiś, *Edukacja seniorów – odpowiedź na wymagania współczesności*, „Edukacja Dorosłych” 2006, nr 1-2, s. 34.

⁵² Cyt. za: J. Halicki, *Edukacja seniorów w aspekcie teorii kompetencyjnej*, Trans Humana, Białystok 2000, s. 16 i nast., [w:] A. Fabiś, *Edukacja seniorów – odpowiedź na wymagania współczesności*, dz. cyt., s. 34.

⁵³ Por. A. Fabiś, *Aktywność kulturalno-oświatowa osób starszych...*, dz. cyt., s. 91.

⁵⁴ L. Turos, *Andragogika ogólna*, dz. cyt., s. 336.

- umiejętność unikania szkodliwych aspektów dla człowieka w tym wieku;
- umiejętność rozumienia procesów, dokonujących się w organizmie osoby starzejącej się;
- umiejętność szukania wzorów mądrej i twórczej starości⁵⁵.

Tak więc, aktywność edukacyjna osób starszych powinna być rozumiana nie tylko jako zdobywanie różnorodnych form wiedzy, ale także jako nauka umiejętności i postaw, które mogą przyczynić się do poprawy jakości oraz osiągnięcia zadowolenia i satysfakcji z życia. Edukacja może stwarzać możliwość pomocy osobom starszym w następujących aspektach:

- w zwiększeniu ich dochodów – poprzez ponowne pojawienie się na rynku pracy, który już został przez nich opuszczony;
- w zmaganiach z codziennym życiem – poprzez nabycie nowych umiejętności wspomagających i ułatwiających rozwiązywanie problemów oraz podejmowanie decyzji, a co za tym idzie – funkcjonowanie w życiu społecznym;
- w pomaganiu innym osobom – często powiązaniem z przekazywaniem wiedzy własnym wnukom, gdzie osoby starsze występują jako nieprofesjonalni wychowawcy i nauczyciele przekazujący życiowe doświadczenie;
- w czynieniu z okresu starości zwieńczenia własnego życia – gdzie edukacja ustawiczna sprzyja uwolnieniu się od stereotypów, negatywnych sądów i przekonań oraz ciągły rozwój i budowanie własnej tożsamości⁵⁶.

Biorąc pod uwagę aspekt pomagania innym ludziom przez osoby stare, andragogika szuka również możliwości projektowania i tworzenia takich warunków egzystencji tych ludzi, które umożliwiłyby im wykorzystanie ich wiedzy, doświadczenia, zdolności, aspiracji i pomysłów twórczych. W związku z tym andragogikę interesują szczególnie badania dotyczące twórczości ludzi starych w takich dziedzinach, jak: sztuka, muzyka, literatura czy nauka. Z tego względu andragogika opracowuje zasady tworzenia ludziom w podeszłym wieku optymalnych warunków do życia i twórczości oraz do aktywności społecznej. Działalność twórcza ma dla tych ludzi kolosalne znaczenie i umożliwia im dysponowanie bogatym doświadczeniem poznawczym, społecznym i moralnym, a co za tym idzie – przekazywanie go następnym pokoleniom⁵⁷.

Istotnym elementem życia społecznego osób w podeszłym wieku, wyznaczającym kierunek i zakres ich działań, są ich potrzeby. Potrzeby tych osób generalnie nie różnią się od potrzeb ogólnoludzkich, jednakże niektóre z nich w określonych okresach życia nasilają się lub słabną. Na ogół determinanty potrzeb dzieli się na dwie grupy. Pierwsza z nich jest warunkowana biologicznie, czyli wyznaczona czynnikami niezbędnymi do życia jednostki. Z kolei drugą grupę, warunkowaną

⁵⁵ Por. tamże.

⁵⁶ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej...*, dz. cyt., s. 169.

⁵⁷ L. Turos, *Andragogika ogólna*, dz. cyt., s. 333.

społecznie, wyznacza otoczenie oraz przynależność jednostki do danej grupy społecznej i kulturowej. Warunki egzystencji każdego człowieka determinują odmienną klasyfikację potrzeb, sytuując jednostkę w społecznym wymiarze jego życia. Wskazuje się tu głównie na potrzeby pokonania samotności, czyli utożsamianie się z grupą społeczną, transcendencji, zakorzenienia, czyli zbudowania więzi międzyludzkich oraz poczucia tożsamości, czyli pozostawanie sobą⁵⁸. Dlatego też ważnym wyzwaniem dla andragogiki jest określenie obszarów wiedzy odnoszących się do witalnych potrzeb tych ludzi.

Jeden z nich powinien wiązać się z radzeniem sobie z problemami życia codziennego. Analiza literatury wskazuje, że osoby w wieku senioralnym przywiązują dużą wagę do użyteczności procesu kształcenia, zwłaszcza gdy ma ona służyć zaspokajaniu potrzeb poznawczych w zakresie wiedzy utylitarnej. Zdobyte przez osoby starsze umiejętności praktyczne powinny pomóc im w przezwycięzeniu trudności życia codziennego, w samodzielnej realizacji potrzeb oraz rozwiązywaniu najistotniejszych problemów, a także w przystosowaniu się do podlegającej ciągłym zmianom rzeczywistości. Wyrazem tej tendencji jest zapotrzebowanie osób starszych na doksztalcanie w zakresie obsługi telefonu komórkowego, komputera, Internetu czy bankomatu. Wykazują oni także chęć konsultacji z dietetykami, rehabilitantami, gerontologami, jak również prawnikami czy ekonomistami⁵⁹.

Jedną z wielu zmian charakterystycznych dla współczesnych czasów jest wszechobecność nowych mediów, która odnosi się przede wszystkim do urządzeń mikroelektronicznych, w szczególności komputerów osobistych wraz z popularnym oprogramowaniem, które umożliwiają dostęp do różnorodnych e-usług przez Internet. Znajomość nowych mediów bardzo często determinuje funkcjonowanie jednostki w społeczeństwie. Technologie cyfrowe stały się elementem kluczowym w życiu współczesnych społeczeństw, gdyż pozwalają na zaspokojenie różnorodnych ludzkich potrzeb. Brak podstawowych umiejętności i kompetencji w zakresie obsługi nowych mediów może powodować spychanie niektórych jednostek na margines społeczny⁶⁰. Dotyczy to w dużej mierze również seniorów. Mimo sporej liczby osób w wieku poprodukcyjnym, w Polsce ciągle za mało jest programów i inicjatyw oraz instytucji zajmujących się problemami ludzi w podeszłym wieku. Sytuacja taka często wynika z braku środków finansowych, a także z niewystarczającej wiedzy na temat problematyki związanej ze starością. Jednakże, pomimo wielu niesprzyjających czynników można zaobserwować tendencję wzrostową związaną z powstawaniem placówek organizujących edukację dla starszych

⁵⁸ D.A. Rybczyńska, B. Olszak-Krzyżanowska, *Aksjologia pracy socjalnej – wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 1995, s. 62-65.

⁵⁹ T. Aleksander, *Potrzeby kulturalno-oświatowe ludzi dorosłych*, [w:] T. Wujek (red.), *Wprowadzenie do pedagogiki dorosłych*, PWN, Warszawa 1992, s. 332-335.

⁶⁰ Ł. Tomczyk, *Seniorzy w świecie nowych mediów*, „E-mentor” 2010, nr 4 (36), <http://www.e-mentor.edu.pl/artukul/index/numer/36/id/776> [15.05.2011].

osób, a kształcenie tych osób z zakresu nowych mediów realizują na terenie Polski instytucje różnego typu, do których głównie należą:

- instytucje komercyjne (firmy szkoleniowe),
- instytucje oświatowe (uczelnie wyższe, placówki kształcenia ustawicznego),
- instytucje pozarządowe (stowarzyszenia),
- instytucje społeczne (kluby seniora),
- instytucje kulturalne (domy kultury)⁶¹.

Obecnie najpopularniejszym typem placówek są uniwersytety trzeciego wieku, działające zazwyczaj przy uczelniach wyższych lub pod ich patronatem.

W związku z powyższymi ustaleniami, jednym z ważniejszych aspektów edukacji seniorów powinno być wypełnianie „cyfrowej przepaści i luki informacyjnej”, w celu niwelowania barier dla osób w podeszłym wieku, jakie mogą pojawiać się w wyniku postępu naukowo-technicznego i powstawania nowych technologii. Dlatego też coraz większego znaczenia nabiera edukacja informatyczna dla osób w tym wieku, polegająca na umożliwianiu człowiekowi starszemu nadszycia za wyzwaniem informatycznego świata, a co za tym idzie – niedopuszczenie do odizolowania od technologicznie rozwiniętego społeczeństwa⁶².

Pokolenie osób powyżej 60. roku życia stanęło w obliczu różnorodnych przemian politycznych, społecznych i gospodarczych, które pociągnęły za sobą wiele wyzwań. Wstąpienie do struktur NATO i Unii Europejskiej, przyjęcie nowych norm postępowania wynikających z demokratycznych reguł funkcjonowania społecznego, jak również wpływ przeobrażeń technologii informacyjnej na formę, jakość i zasięg interakcji społecznych, bezrobocie, mechanizmy gospodarki rynkowej to tylko przykładowe aspekty wpływające na diametralne zmiany rzeczywistości, w której zmuszone są funkcjonować osoby starsze. Ich sytuację i sposób adaptacji do zmieniającej się rzeczywistości dodatkowo komplikuje fakt, że jest to pokolenie, które dojrzało w ustroju totalitarnym, dającym złudne poczucie wypracowania dla siebie najbardziej korzystnej i możliwej w istniejących warunkach pozycji społecznej oraz podstaw własnego bytu. Transformacja ustrojowa zburzyła te wyobrażenia i zachwiała poczucie komfortu w zakresie dalszej egzystencji wielu Polaków w tej grupie społecznej. W związku z tym, dla wielu z nich zrozumienie i adaptacja do obecnej rzeczywistości jest trudna, a czasem wręcz niemożliwa. W dodatku postępujące procesy starzenia się, powodujące deprecjację w zakresie wywiązywania się z różnorodnych ról, znacznie potęgują ten stan. Dlatego też jednym z podstawowych, a zarazem głównych wyzwań andragogiki w tym zakresie powinno być stwarzanie warunków do kształtowania w nich podstaw percepcji i zrozumienia obecnego świata, połączonego z umiejętnością jego interpretacji. Jest to właściwie niezbędny warunek prawidłowego funkcjonowania

⁶¹ Tamże.

⁶² A. Fabiś, *Aktywność kulturalno-oświatowa osób starszych...*, dz. cyt., s. 94.

seniorów w społeczeństwie, a co za tym idzie – zwiększania przez nich szans obrony przed marginalizacją i wykluczeniem⁶³.

Należy podkreślić również, że prawidłowości wykryte przez andragogikę wskazują, iż człowiek stary, pomimo wielu zmian deterioracyjnych w organizmie, jest owocem wychowania i samowychowania (autokreacji) oraz stałego samodoskonalenia się. Stąd koncepcja uczenia ludzi starych umiejętności samopoznania i samodoskonalenia ma duże znaczenie poznawcze i praktyczne, bowiem umożliwia im lepsze zrozumienie procesów, które dokonują się w ich organizmie i pozwala na odpowiednie ustosunkowanie się do nich. Uczenie się w tym przypadku jest nieodzowne, gdyż zapewnia osobom starszym prawidłowe funkcjonowanie w różnych sytuacjach i rolach, głównie społecznych, rodzinnych czy zawodowych⁶⁴.

Podsumowanie

Z powyższych rozważań wynika, że problematyka edukacji osób w wieku senioralnym jest bardzo ważnym zagadnieniem dla andragogiki. Edukacja stanowi bowiem jedną z najlepszych form realizacji profilaktyki patologii życia społecznego w starości poprzez pogłębianie wiedzy i poszerzanie własnych horyzontów. Aktywność edukacyjna zapobiega również zanikowi funkcji poznawczych, utrzymuje jednostkę w dobrej kondycji umysłowej i intelektualnej, będącej warunkiem utrzymania kontaktów z otaczającym światem i społeczeństwem, a co za tym idzie, stanowiącej podstawę uczestniczenia w życiu w satysfakcjonującym stopniu⁶⁵.

Edukacja jest szczególnym wyzwaniem dla osób w wieku senioralnym, gdyż pozwala im zrozumieć dokonujące się zmiany we współczesnym świecie. Istotne jest również dla nich to, że współczesne uczenie się to nie tylko uczestniczenie w zorganizowanych formach nauki, ale również czerpanie wiedzy z sytuacji życiowych, przeżyć własnych i innych osób oraz poznawanie i rozumienie siebie, innych oraz otaczającego świata⁶⁶. Pozbawione szkolnego przymusu uczenie się w starszym wieku pozwala tworzyć wzory pozytywnego starzenia się i przyczynia się do powstawania stylu życia, propagującego edukację jako wartość, która je wzbogaca⁶⁷.

Edukację seniorów w wielu krajach uznaje się za swoisty znak czasów. Pomimo iż seniorzy są niekwestionowanymi nosicielami tradycji, to nie są uznanymi

⁶³ Por. E. Skibińska, *Proces kształcenia seniorów...*, dz. cyt., s. 98-99.

⁶⁴ L. Turowski, *Andragogika ogólna*, dz. cyt., s. 335.

⁶⁵ J. Wawrzyniak, *Aktywność edukacyjna jako styl życia w starości (i na emeryturze)*, [w:] R. Konieczna-Woźniak (red.), *Dorosłość wobec starości. Oczekiwania – Radości – Dylematy*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2008, s. 279.

⁶⁶ Por. O. Czerniawska, *Uczenie się jako styl życia*, [w:] M. Dziegielewska (red.), *Przygotowanie do starości*, ZOD UŁ, Łódź 1997, s. 19.

⁶⁷ O. Czerniawska (red.), *Styl życia w starości*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistycznej, Łódź 1998, s. 13.

przekazicielami wiedzy. W związku z tym, to oni pobierają edukację, z konieczności lub z własnego wyboru. Również nadążanie za rozwojem nowych technologii, wykorzystywanych w określonych celach, zmusza osoby w podeszłym wieku do podjęcia nauki. Stosunkowo częstym motywem angażowania się tych osób w podjęcie nauki jest także chęć wartościowego wykorzystania czasu wolnego, jak również zaspokojenie ciekawości poznawczej i realizowanie własnych zainteresowań, które do tej pory, z racji pełnienia różnorodnych ról, nie mogły zostać dostatecznie zaspokojone⁶⁸.

Motywy i uwarunkowania podejmowania aktywności edukacyjnej przez osoby starsze są niezwykle różnorodne i stanowią istotny obszar problemowy i badawczy nie tylko dla andragogiki czy geragogiki, ale również dla innych dyscyplin naukowych, a także osób bezpośrednio zaangażowanych i zainteresowanych losem i dalszą jakością życia tej grupy wiekowej. Tak czy inaczej, każdy z nas stanie przed problemem jak najbardziej optymalnego i korzystnego wykorzystania tego etapu, który powinien stanowić zadowalające podsumowanie i zwieńczenie życia każdego człowieka.

⁶⁸ A. Frąckowiak, *Edukacja seniorów w Stanach Zjednoczonych*, [w:] A. Fabiś (red.), *Instytucjonalne wsparcie seniorów – rozwiązania polskie i zagraniczne*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Administracji, Bielsko-Biała 2007, s. 195.